

Lana Hudeček

NEPROMJENLJIVE RIJEČI U »MISALU PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA« IZ 1483. GODINE

U radu se obrađuje problematika kriterija svrstavanja riječi u vrste, te daje pregled nepromjenljivih riječi u najstarijoj tiskanoj hrvatskoglagoljskoj knjizi.

Dvama razlozima može se objasniti odabir teme ovoga rada. Prvi se odnosi na korpus iz kojega je crpljena građa. Riječ je o najstarijoj našoj knjizi tiskanoj glagoljicom, »Misalu po zakonu rimskoga dvora«,¹ čiji jezik do današnjih dana još nije sustavno istražen. Mnogobrojne su rasprave kojima je hrvatski Prvotisak predmetom bavljenja, no najčešće je tu riječ o pokušajima razrješavanja povijesnih nedoumica o njegovu nastanku te proučavanjima nekih filoloških aspekata, dok se njegovu jeziku poklanja mala, gotovo neznatna pažnja mada je od objavljivanja pretiska prošlo skoro punih dvadeset godina.² Postoji, međutim, više razloga zbog kojih bi ga valjalo istražiti, a jedan se čini osobito važnim: naime, pri tiskanju ove knjige nametnula se potreba (samom činjenicom da je riječ o tiskanoj knjizi) da se prvi put usustave i promisle neka rješenja, te pokušaju razriješiti različite teškoće koje su pri grafijskom fiksiranju hrvatske riječi i oblikovanju izraza pratile sve znane i neznane autore i zapisivače glagoljskih tekstova. U ovom radu pokušava se istražiti tek mali dio iz prebogate filološke i lingvističke građe našeg Prvotiska, koja tek čeka svoje pravo znanstveno vrednovanje i mjesto u povijesti našega jezika.

Taj mali dio čine nepromjenljive riječi, a odabir na njih kao na predmet bavljenja ovoga rada pao je iz sličnih razloga kao i na odabir korpusa: naime, kao što je Prvotisak malo i nedovoljno služio kao izvor građe u proučavanju povijesti jezika, tako je i vrlo teško pronaći rad koji bi se bavio nepromjenljivim vrstama riječi.³ Razlog je tome dobrim dijelom i u nedefiniranosti njihova statusa; neke gramatike bave se njima, dok ih nemalen broj u cijelosti ili tek s izuzetkom priloga

1 *Misal po zakonu rimskoga dvora*, 1483; pretisak: Liber – Mladost, Zagreb 1971.

2 Vidi bibliografiju u isto kao 1, te *Slovo*, sv 34. (posvećen petstotoj obljetnici prvotiska glagoljskog Misala 1483–1983), Zagreb 1984; valja osobito istaknuti rad Stjepana Damjanovića *Jezik Prvotiska u kontekstu književno–jezične prakse hrvatskih glagoljaša*, str 63–81.

3 Izuzetak je rad Igrutina Stevovića *Prilozi kao vrsta reči*, Južnoslovenski filolog knj. XXVIII, sv. 1–2, Beograd 1973, str. 615–623, i knj. XXIX, Beograd 1974–1975, str. 79–111. Na nepromjenljive

zaobilazi⁴ uz napomenu da kao riječi bez promjene pripadaju području bavljenja leksikografije, a ne gramatike. Nepromjenljive riječi gramatika ipak ne može zaobići; pitanje bi se moglo postavljati o tome da li ih je najzahvalnije obrađivati unutar morfologije (veznici bi npr. mogli naći svoje mjesto u sintaksi). Pa i rječničke definicije prijedloga i veznika temelje se upravo na gramatičkim odnosima u koje stupaju, mada ih gramatika u nemalom broju slučajeva »gura« od sebe u naručje leksikografije. Nepobitno je da nepromjenljive riječi sudjeluju u gradnji gramatičkog izraza i da kao takve moraju naći svoje mjesto u gramatici; no jasno je i to da se problem trebaju li nepromjenljive riječi naći svoje mjesto u gramatici (i ako da, gdje u gramatici) ne tiče toliko poimanja njih samih, koliko poimanja zadataka i granica gramatike uopće.

Problem je, naravno, još mnogo složeniji nego što bi mogao izgledati na prvi pogled; zaseban problem predstavljaju prilozi, prema kojima je ustaljen jedan »maćehinski« odnos. U ovu grupu riječi najčešće se svrstavaju sve one riječi koje se ne mogu pouzdano svrstati ni u jednu drugu, a razlog tome je što se za osnovu na kojoj se temelji klasifikacija riječi na vrste najčešće uzima njihovo značenje ili njihova sintaktička upotreba, a ne funkcija vrsta riječi.

Pitanje je i što učiniti s česticama i uzvicima, tj. riječima bez kojih bi izraz na gramatičkoj razini funkcionirao kao i s njima i koje svoje pravo objašnjenje mogu dobiti »s onu stranu gramatike«, u okviru leksikografije i stilistike.

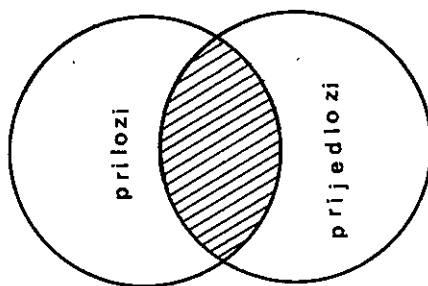
Pitanja se gomilaju, a rješenja se, uglavnom, ne nude. Pa ni ovaj rad ne vidi svoj cilj u iznalaženju odgovora na sva ova pitanja, koja daleko prelaze okvire koje si je on zacrtao. Riješit će ih tek za svoje potrebe, u granicama koje će mu omogućiti da ispuni svoju svrhu, tj. da prikaže nepromjenljive riječi koje su kao predmet rada odabrane u prvom redu s aspekta povijesti jezika. Misal je, naime, poput većine liturgijskih tekstova svog vremena, pisan hrvatskom redakcijom općeslavenskoga književnog jezika u koju prodiru elementi narodnog jezika. Zanimljivo je stoga vidjeti u kojoj mjeri elementi živoga govora prodiru u ovaj jezični sloj, koji se teško (zbog nepromjenljivosti svojih elemenata možda i teže od ostalih) mijenja i dobro čuva starinu.

riječi u starim tekstovima osvrće se u svojim raspravama i knjigama Dragica Malić (*Šibenska molitva*, RZJ knj. 2, Zagreb 1973, str. 81–188, »Red i zakon« zadarskih dominikanki iz 1345. godine, RZJ knj. 3, Zagreb 1977, str. 59–129, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, HDF, Zagreb 1972, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, HFD, Zagreb 1988).

4 Evo primjera iz nekoliko gramatika: Paul Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, Heidelberg 1963; autor gramatike smatra da nepromjenljive riječi nisu predmet njezina bavljenja s ovim objašnjenjem: *Ove se riječi neće ovdje iscrpno obraditi, jer je to stvar rječnika. One su indeklinabilne, a proučavanje njihova postanka izlazi iz okvira ove knjige...* Sve gramatike hrvatskoga književnog jezika dosad izašle u nas obrađuju nepromjenljive vrste riječi unutar morfologije slijedeći tradicionalnu podjelu riječi na vrste i ne dajući dodatnih objašnjenja. Nikolaus S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*, Graz – Wien – Köln 1968, daje jedno vrlo zanimljivo viđenje ovog problema (o kojem će još biti riječi) po kojem u područje bavljenja gramatike spadaju samo prilozi mjesta i vremena nastali od zamjenica.

Držeći se načela da o podjeli riječi na vrste odlučuje u prvom redu njihova funkcija,⁵ u ovom radu podrazumijevam *priloge* kao »reči s tuđim, imeničkim, pridevskim, zameničkim ili brojevnim značenjem prestrukturiranim u prilošku funkciju okolnosti, predodređene za povezivanje u sintagmu s glagolom kao njegova determinanta«. Prihvaća se kategorija *komparativno–aseverativnih riječi*, koje klasična gramatika tretira kao priloge, a od priloga ih razlikuje to što ne dolaze uz glagol; to su »priloške reči sa značenjem kvaliteta ili količine koje dolaze uz opisne prideve i služe da oni izraze složenija značenja komparacije«. *Prijedlozi* imaju funkciju izražavanja apstraktnog odnosa orijentiranja u prostoru i vremenu, a *veznici* isključivo funkciju povezivanja, koordiniranja i izražavanja logičkih kategorija, koja se ostvaruje na razini diskurza.

No, ni ta podjela ne rješava sve probleme. Ostaje otvoreno pitanje *međukategorija*. Prvi problem su prilozi–prijedlozi. Shematski ih se može prikazati ovako:

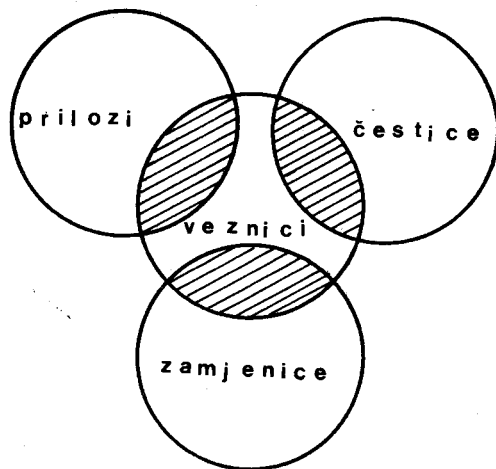

Nameće se pitanje da li je riječ koja pripada ovoj međukategoriji prvenstveno prijedlog koji prima (u određenim okolnostima) i funkciju priloga, ili obratno. To je dijakronijsko pitanje na koje bi odgovor trebalo tražiti u velikoj starini, a neizvjesno je da li bi ga se i moglo sa sigurnošću dati. Mi se nećemo zadržavati na problemu što je od čega nastalo, niti bi nas to u onome što nastojimo riješiti trebalo osobito zanimati. Činjenica je da se određeno područje priloga i prijedloga poklapa oblikom i sadržajem značenja, a o kojoj će vrsti riječi biti govora odlučuje njihova *funkcija* (priloška funkcija okolnosti ili funkcija izražavanja apstraktnih odnosa), te vežu li uz sebe glagol ili imeničku riječ. U skladu s tim načelom oni će se i obraditi među prilozima ili prijedlozima (ovisno o potvrđenim primjerima) s napomenom i o mogućoj drugačijoj njihovoj funkciji. Naime, nijedna funkcija od obje koje ove riječi mogu imati nije primarna, već one ravnopravno supostoje kao *jednakovrijedne, potencijalne* funkcije jedne riječi. U načelu, pogrešno bi ih bilo svrstavati u jednu

⁵ Definicije za priloge, komparativno–aseverativne riječi i prijedloge preuzete prema *Igrutin Stevović*, isto kao 3.

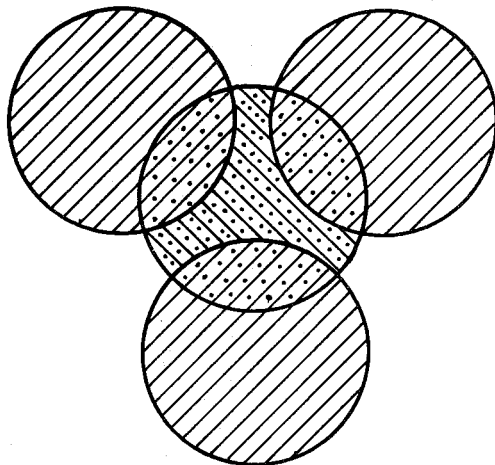
od ovih vrsta riječi, jednako kao što bi bilo pogrešno stavljati ih u obje istovremeno. Držeći se načela da funkcija riječi određuje vrstu riječi, one svakako spadaju u zasebnu kategoriju koju obilježavaju ravnopravne potencijalne funkcije, a koja će se od njih realizirati ovisi o okružju u kojem će se riječ naći.

Drugi problem iz područja međukategorija odnosi se na veznike, i ponešto je drugačiji. Pozovimo se za početak na neke citate: »Među veznicima ima riječi koje služe samo kao veznici...«, te »Kao veznici upotrebljavaju se i riječi nekih drugih vrsta...«. ⁶ Na prvi pogled vidi se da je ova druga tvrdnja kontradiktorna u sebi na isti način kao i »kao imenice upotrebljavaju se i glagoli«, tj. da jasno ukazuje na to da pri podjeli riječi na vrste nije proveden jedinstven kriterij. No, pođimo od ovih definicija kojima raspoložemo i pokušajmo ih grafički prikazati:

Grafički prikaz jasno pokazuje skupove riječi koje nedvojbeno pripadaju jednoj vrsti riječi i presjeke skupova (crtkana polja) koje čine riječi koje bi, u skladu s navedenom definicijom bile »riječi drugih vrsta koje se upotrebljavaju kao veznici«. Već sam ovaj grafički prikaz navodi na drugačije rješenje, lišeno kontradiktornosti prvog, a koje nameće i činjenica da »riječi drugih vrsta«, tj. prilozi, zamjenice i čestice primajući (ostvarujući) svoju potencijalnu *vezničku funkciju* ne gube svoju primarnu funkciju, koja je stalna i definitivno ih određuje kao riječi koje su po vrsti prilozi, zamjenice ili čestice. One se, opet, od drugih riječi svoje vrste razlikuju time što imaju i još jednu, potencijalnu funkciju povezivanja, koordiniranja i izražavanja logičkih kategorija koja se ostvaruje na razini diskurza — *vezničku funkciju*. Stoga bi prijašnji shematski prikaz trebao zapravo izgledati ovako:

6 Priručna gramatika hrvatskoga književnoga jezika, Školska knjiga, Zagreb 1979, str.213.

- veznici, riječi kojima je veznička funkcija jedina i osnovna funkcija
- riječi koje nisu veznici, a imaju samo jednu funkciju
- riječi s dvije funkcije, osnovnom koja ih određuje kao vrstu i potencijalnom koja u stanovitim okolnostima supostoji s osnovnom
- riječi koje imaju vezničku funkciju, primarnu ili potencijalnu

Veznicima će se, dakle, u ovom radu smatrati riječi kojima je veznička funkcija jedina i osnovna, pa će se takve riječi i obraditi u zasebnom poglavlju. Ostale riječi koje mogu imati i vezničku funkciju bit će obrađene u sklopu one vrste riječi kojoj pripadaju (ukoliko pripadaju nepromjenljivim riječima), s napomenom i o potencijalnoj njihovoj funkciji.

Rad je rađen na odabranim ulomcima »Misala po zakonu rimskoga dvora«, a potvrde se donose transliterirane.⁷ Oblim zagradama označeni su ispušteni dijelovi riječi. Poluglas označen štapićem (|) prenosi se znakom ъ.

1. PRILOZI

Za razliku od ostalih nepromjenljivih riječi koje razaraju značenje riječi od kojih nastaju, prilozi su *punoznačne riječi* koje imaju značenje onih riječi od kojih vode porijeklo. Od ostalih, promjenljivih vrsta riječi razlikuje ih to što s riječima od kojih su nastali ne stoje u poznatim odnosima građenja riječi. Osobitost je priloga vremena i mjesta da mogu doživjeti i izvjesno supstantiviziranje u vezi s

⁷ Odabrane perikope evanđelja iz Prvotiska, Eduard Hercigonja, u isto kao 1, str. XIX-XXIX.

prijedlozima *od* i *do*, koji kao pravi sinsematični prijedlozi dolaze samo u vezama s pravim padežima.

1.1. Prilozi nastali od zamjeničkih osnova

Kao što je zamjenički fond jednog jezika zatvoren i ograničen, tako je ograničen i fond priloga izvedenih od zamjenica. Njih je manje od npr. imenskih ili pridjevskih, ali su, zahvaljujući svojem zamjeničkom porijeklu, daleko frekventniji. Tvore se tako da se osnovnom dijelu posvojne, pokazne, upitnoodnosne ili neodređene zamjenice dodaju čestice za oznaku mjesta, vremena, smjera, načina ili stupnja. Funkcija ovih priloga je adverbativna funkcija *priloga okolnosti*; njihovo osnovno značenje je zamjeničko, a stvarno značenje varijabilno i realizira se u govornoj situaciji. Kao i zamjenicama, sustav partikula služi im za izgradnju paradigmatskog sustava oblika koji odražavaju sustav posebnih funkcija govornih lica (npr. *tko*, *netko*, *nitko*, *svatko*, *kako*, *nekako*, *nikako*, *svakako*, itd.). Prilozi nastali od zamjeničkih osnova u morfološkoj se gramatici nerijetko nazivaju amorfnim riječima: doista, bez sufiksa i fleksivnog nastavka, oni često pokazuju i destrukciju svog oblika gubeći pojedine morfeme. Među prilozima, koji su po mnogo čemu posve osobita vrsta riječi, zauzimaju po navedenim osobinama zamjenički prilozi zasebno mjesto; među njima se pak, po nekim posve specifičnim obilježjima, izdvajaju prilozi mjesta i vremena, u vezi s kojima može biti govora o jednoj osobitoj »deklinabilnosti«. ⁸ Valja napomenuti i to da upravo zamjeničkim prilozima pripadaju prilozi koji imaju i potencijalnu vezničku funkciju.

U *Prvotisku* su potvrđeni ovi zamjenički prilozi:

⁸ Nikolaus S. Trubetzkoy u svojoj gramatici starocrkvenoslavenskog jezika (*isto kao* 4, str. 152–153) tvorbu zamjeničkih prijedloga vremena i mjesta smatra graničnim područjem između tvorbe (gradnje) osnove i deklinacije. Ilustrirajmo to ovdje na primjeru priloga mjesta: u rečenicama *hoditъ въ grada* i *hoditъ въ gradъ* razlika u značenju izražena je razlikom u padežu. Na korijen *grad* dodani su nastavci *-i* ili *-ъ*, pri čemu *materielle Bedeutung des Stammes* ostaje nepromijenjen, a mijenja se samo njegov odnos prema oznaci mjesta: *grada* opisuje grad kao mjesto, *gradъ* kao cilj radnje. Međutim, ako usporedimo rečenice *hoditъ съde* i *hoditъ samo* nećemo uočiti bitnih razlika: značenje korijena *s* je isto u obje rečenice — ono je mjesto na kojem se nalazi onaj o kome se govori; nastavkom *-ide* opisuje se kao mjesto radnje, nastavkom *-amo* kao cilj radnje. Razlika je u ovom: oblici *grada*, *gradъ* u gornjim rečenicama povezani su s prijedlogom, što nije slučaj kod *съde* i *samo*; korijen *grad* gradi i druge padežne oblike, dok korijen *s* u specifičnom značenju *mjesto gdje se nalazi onaj o kome se govori* ne može graditi oblike na takav način. Sve u svemu, tvrdi Trubetzkoy, tvorba zamjeničkih priloga mjesta jedna je vrsta deklinacije koja se u kategorijama promjene razlikuje od uobičajene. Ove kategorije, uvjetno nazvane *padežnim* jesu: mjesto radnje, cilj radnje, ishodište radnje. Zamjenički korijeni od kojih se grade ovi padežni oblici sa specifičnim značenjskim elementima: *k* mjesto za koje se pita, *s* mjesto na kojem se nalazi onaj o kome se govori, *vs* sva mjesta, bilo koje mjesto, *in* drugo mjesto, *on* ono mjesto, *ov* jedno od dva mjesta, *t* mjesto, općenito govoreći. Nastavci su: *-amo / -amo*, *-de / -de*, *-onda / -onda*, *-ondu / -ondu*.

a. mjesta:

tu (< t- + u); napomenimo da predstavlja iznimku u Trubeckovoj shemi »deklinacije« priloga mjesta. U Prvotisku ovaj prilog ima i značenje suvremenoga hrvatskog *tamo*, dakle ono koje je imao u općeslavenskom:

...bēži v_(b) ejupt_(b) i b(u)di *tu*...p 18b

...*tu* isplniše se d_(b)ni da porodit_(b)... p 11b

...bēža v_(b) ejupt_(b) i bē *tu*...p 18b

...ideže bo est_(b) skrovišće tvoe *tu* i (s)rce tvoe...p 37b

gdě (< k_(b) + de); potvrđen je u svojoj prvobitnoj, interogativnoj funkciji, također i u starijem obliku *kadě*. U relativno redovito se javlja starocrkvenoslavenski oblik *iděže* (< i (= j_b) + dē + že), mada u vrijeme tiskanja Misala već ima potvrda za upotrebu priloga *gdě* i u relativnoj funkciji.⁹ Prilog *iděže* javlja se u obliku s jatom i s ekavskim refleksom jata: *ideže*. U svim potvrđenim primjerima ima i vezničku funkciju:

...ženo *kadě* sut_(b) iže na te vaēhu...p 78b

...*gdě* e(s)^t(_(b)) iže roen_(b) e(s)^t (_(b))...p 22b

...*gdě* h(_(b)st)_(b) rodil se bi...p 22b

...ne skrivajte sebē skrovišća v zemli iděže črvi ēdet_(b) i tla tlit_(b) *iděže* tati podkopavajut_(b) i kradut_(b)...p 37b

...pridite i vidite mēsto *iděže* položen_(b) bē g(ospod)_(b)...p 164a

...*ideže* bo est_(b) skrovišće tvoe *tu* i (s)rce tvoe...p 37b

sadě (< s_(b) + de) potvrđen je u Prvotisku isključivo kao mjesni prilog u značenju *ovdje*:¹⁰

...dobro e(s)^t(_(b)) n(a)m_(b) *sadě* biti...p 53b

...aće hoćeši da stvorim *sadě* tri krovi...p 53b

Potvrđen je i oblik *zdě* u istom značenju:

...poždite *zdě* i bdite sa mnoju...p 113b

b. vremena:

egda (< i(j_b) + gda) u značenju *kada* potvrđeno je samo u relativnoj funkciji vremenskog veznika. Isprva je značenje *k_(b)gda*, *kogda* bilo interogativno, a relativno je bilo *jegda* (tako je u starocrkvenoslavenskom), ali je u našem jeziku, kao i u drugim slavenskim jezicima interogativni oblik posve zamijenio relativni. U Prvotisku se još dobro čuva *egda* u relativnom značenju:

...v (o)no vr(ě)me *egda* isplni se osam_(b) d_(b)ni...p 21a

...i *egda* vkusi... vina o^t vodi stvorena ne vēd(ě)še o^t kudu ē(s)^t...p 26a

...i *egda* približi se k vratom_(b) grada i se iznošahu edinočedago sina...p 89b

tagda (< t_(b) + gda) u značenju *tada* uz podjednako zastupljeni zapis *t_(b)gda*, koji je očito odraz pisarske tradicije, te uz rjeđe *togda* (koje vodi porijeklo iz velike starine, tj. iz razdoblja prije hrvatsko-srpske vokalizacije):

Prvu potvrdu upotrebe zamjenice *gdje* u relativnoj funkciji zabilježio je Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU u 1428. godini (s.v. gdje)

10 Najmladu potvrdu ovog oblika u značenju *ovdje* bilježi Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU u Lekcionariju Bernardina Splječanina iz 1495. godine. One iz Prvotiska su, znači, nešto starije.

- ...*tagda* pristupi i knemu petrъ i r(e)če...p 71a
- ...*tagda* sabraše se arhierei i knižnici...p 112a
- ...*tgda* r(e)če emu i(su)sъ...p 44a
- ...*tgda* raspeše š nimъ ina dva razboinika...p 117a
- ...*tgda* zbist se reč(e)noe...p 18b
- ...*togda* posla dva uč(e)nika svoē...p 106a
- vsagda* (< vъsъ + gda) u značenju *uvijek*:
- ...sp(a)seъ *vsagda* i zaodēetъ...p 250a

c. smjera:

- kudu* (< k- + odu) kao član prijedložnog izraza s prijedlogom *o^t*:
- ...ne vѣd(ě)še *o^t* kudu e(s)^t...p 26a

d. načina:

tako (< t- + ako) u značenju *tako, na taj način*. Potvrđujen je i zapis koji na mjestu vokala *a* čuva prvobitni poluglas:

- ...ĕ^k(o)že azъ stvorih v(a)mъ *t(a)ko* i vi d(a) tvorite...p 132b
- ...*tako* li ne vzmōže edinъ časъ pobdēti sa mnoju...p 113b
- ...*tko* bo pis(a)no e(s)^t...p 22b

kako (< kъ + ako) javlja se u interogativnoj, a također i u relativnoj, vezničkoj funkciji:

- ...*k(a)ko* možeš reći bratu tvoemu...p 199b
- ...pov(e)li ubo strēći grobъ do tretago dne eda *kako* noćiju prišadše uč(e)n(i)ci ego...p 118a

ĕko (j- + tako) javlja se kao prilog načina daleko češće od već spomenutog *kako*, a u potvrđenim primjerima nalazi se u funkciji poredbenog veznika u značenju *kako, kao što, jer, budući da, da*. Nerijetko veže uz sebe partikulu *že*, te mu oblik biva *ĕkože*

- ...*tgda* irud v(i)děvъ ĕ^k(o) por(u)ganъ b(i)si...p 18b
- ...pisano bo estъ *ĕko* anj(e)lomъ svoimъ zapov(ě)dē o t(e)bě...p 44a
- ...i položi i v' ěsleh' ĕ^ko ne bē ima mēsta vъ obitēli...p 11b
- ...o^tstupi o^t mene ĕ^ko č(lově)kъ grešanъ esamъ...p 204b
- ...i viděše *ĕkože* g(lago)lano estъ imъ...p 13b
- ...ljubīte se meju soboju *ĕkože* azъ vzljubih vi...p 357b

e. stupnja

koliko (< k- + oli + ko) u interogativnoj funkciji:

- ...*koliko* kratъ aće sagrašitъ mnē bratъ moi...p 71a

selē (< se + lē) u prijedložnim izrazima *o^t* *selē* i *do selē*,¹¹ ovaj prilog nastao je spajanjem *srednjeg roda demonstrativa* i čestice *lē*.

U našem korpusu potvrđeni su, dakle, slijedeći zamjenički prilozi:

¹¹ U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* samo je jedna potvrda za javljanje priloga *sele* bez *o^t* ili *do* i to iz crkvenoslavenske grade Miklošićeva *Lexicon*a (što i nije prava potvrda, jer Miklošićev *Lexicon* nije izvor Akademijina Rječnika).

mjest		smjera	vremena	načina	količine
t	u	k	e	t	ko
ka	dě	udu	to	t	li
g	dě		ta	ko	ko
i	dě	že	ta	ako	se
i	de	že	vsa	ako	lě
sa	de				
z	dě				

Tabelarni prikaz jasno pokazuje njihovu tvorbu; osnovnom dijelu zamjenice dodani su nepromjenljivi nastavci za oznaku mjesta *u* i *dě/de*, smjera *udu* (< odu), vremena *gda*, načina *ako* i količine *li* ili *lě*.

1.2. Prilozi nastali od imenica

Prilozi nastaju i od oblika imenica, tj. *adverbijalizacijom pojedinih padeža*;¹² u tom prijelazu konkretno značenje imenica transformira se u apstraktno značenje okolnosti (mjest, vremena, smjera, načina, uzroka, mjere, namjene itd.). Najčešće dolazi do adverbijalizacije instrumentalnata i lokativa, čije su i same sintaktičke funkcije bliske adverbima. I sam semantički sadržaj utječe na sklonost k adverbijalizaciji: oblici (padeži) imenica koje označuju nešto apstraktno lakše će se prestruktuirati u prilog od onih s konkretnim predmetnim značenjem.

U *Misalu* su potvrđeni ovi prilozi nastali adverbijalizacijom *instrumentala*:

noćiju (< noštijō < noštъ) nastao adverbijalizacijom imenice *noć*:¹³
 ...on že vstavъ poēt o'r(o)če i mat(e)ъ ego *noćiju* i bēža v(ъ) ejūrъ...p 18b
jutrom:

...*jutromъ* že pride v cr(ъ)kvъ...p 78a

dolu:

...i(su) sъ priklon(ъ) se *dolu* prstomъ pisaše po z(e)mli...p 78a

Od *akuzativa* imenica nastali su prilozi:

d(a)n(a)sъ (slavenski akuzativ vremena *dъnъsъ* > *dan*, koji sadrži postpoziciju od pokazne zamjenice *saj* (kao npr. u *jutros*, *večeras*, *noćas*):

...roenъ e(stъ) v(a)mъ *d(a)n(a)sъ* sp(a)sit(e)ъ...p 11b

...mnogo bo postrad(a)hъ *d(a)n(a)sъ* va sni...p 114b

¹² »...kad u sferu glagolske procesualnosti uđe zavisni padež, on gubi *padežnu funkciju* (zavisni odnos nominalne predstave) i gubi također *imeničku funkciju* predmetnosti, pa se imeničko značenje sada prestruktira u *prilošku funkciju okolnosti*.« Igrutin Stevović, *isto kao* 3, knj. XXIX, str. 92.

¹³ »...npr. instrumental jednine *noštijō* i *dъnijō* danas su prilozi (noću i danju), a nekoć je to bio instrumental vremena...«, Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1974, str. 181.

préd u značenju *naprijed, ispred*:

...narodi že *prédь* iduće i iže *vslédь* ego iděhu...p 106a

vsled (< v + *sledь*) u značenju *otraga, iza, slijedeći*:

...i iže *vsléd* ego iděhu vapiěhu *g(lago)ljuće*...p 106a

...i *vlséd* ego idoše...p 204b

danь, noćь; značenje u *danje/noćno doba, danju/noću* izražava se u *Misalu* na tri načina: instrumentalom *noćiju*, akuzativom *noć* i akuzativom s prijedlogom *ob noć*:

...služeći *b(og)u danь* i *noćь*...p 20b

...*ob noćь* vsu truždše se ničesože *ěhomь*...p 204b

1.3. Prilozi nastali od pridjeva

Prilozi nastali od pridjeva čine značajnu i otvorenu samantičku grupu jer je oblik srednjeg roda svakog opisnog pridjeva potencijalni prilog za način.¹⁴ Makar je ova tvorba vrlo plodna, u obrađenom korpusu je relativno malo potvrda za priloge izvedene od pridjeva. Potvrđeni su prilozi:

dobro:

...*dobro* *e(s)^t(ь) n(a)мь* sadě biti...p 53b

malo:

...i *o^tstuplь malo*...p 113b

taino:

...i ta bě *taino* uč(e)niь i(su)sov'...p 117b

izdaleka (*iz* + genitiv srednjeg roda pridjeva *dalek*)

...běhu že tu ženi mnogie *izdaleka* zreće...p 117b

...a mitarь *izadleka* stavь...p 211b

edinako (< *edinakь*) u značenju *jednako*

...da životь *v(e)čni edinako* sa stadomь tebě věrnimь přeidetь...p 250a

...post(a)viti izvolilь esi *edinako* savkupleno...p 211a

zlě:

...čto ube *zlě* stvori...p 116a

mного:

...*mного* bo postrad(a)hь d(a)n(a)сь...p 116a

O problemu *komparacije* priloga postoje različita mišljenja, no sve naše gramatike prikazuju komparaciju priloga kao vrstu promjene svojstvenu priložima izvedenim od pridjeva. Pitanje je, međutim, da li riječi bez oblika fleksije i bez morfološke strukture (točnije, bez sufiksa) mogu imati ikakavih oblika, tj. mogu li imati komparaciju. Prihvatljivije je razmišljanje da su komparativ i superlativ

¹⁴ Prilogom postaje kad »primi prilošku funkciju okolnosti u planu glagolske funkcije procesualnosti: pridevsko stvarno značenje koje je bilo u strukturi osobine predmeta i funkciji opisa predmeta – sada je u strukturi opisa glagolske radnje (načina) i u priloškoj funkciji okolnosti.« Igrutin Stevović, *isto kao* 3, knj. XXIX, str. 89.

pridjeva prelazili u prilog po istim zakonitostima po kojima je to činio i pozitiv, nego da su oblici priloga u kojima se ogleda komparacija rezultat komparacije priloga. Proces, dakle, ne teče u smjeru

prilog → komparativ priloga → superlativ priloga

već se odvija ovako:

pozitiv pridjeva → prilog izveden od pozitiva pridjeva
komparativ pridjeva → prilog izveden od komparativa pridjeva
superlativ pridjeva → prilog izveden od superlativa pridjeva

Komparaciju stoga ne valja promatrati kao svojstvo priloga, već kao svojstvo pridjeva od kojeg je prilog izveden: *ispravno je dakle govoriti o prilogu izvedenom od komparativa (superlativa) pridjeva, a ne o komparativu ili superlativu priloga.*

U *Misalu* nema potvrda za priloge izvedene od superlativa pridjeva, a za izvedene od komparativa potvrde su ove:

nize (riječ koja može imati i funkciju prijedloga):

...o^t dweju l(ě)tu i n(i)že eže po vrim(e)ni...p 18b

bole i *bolše* (kajkavski oblik!)

...*bole* bi emu bilo...p 113a

...*bolše* see ljubvi niktože imat̃ neže da...p 44a

1.4. Prilozi nastali od glagola

Od priloga izvedenih od glagola potvrđen je samo prilog *mimo* (< mi + mo) nastao od osnove glagola *minuti*, pa zahtijeva uz sebe akuzativ jer je to padež koji nadopunjuje taj glagol. Danas se više ne osjeća veza glagola i priloga (napomenimo ovdje da ova riječ ima dvije potencijalne funkcije, te u diskurzu funkcionira kao prilog ili prijedlog), pa uz prilog (prijedlog) dolazi genitiv. U *Misalu* postoje potvrde za upotrebu priloga *mimo* uz oba ova padeža:

...n(e) može^{t̃} čaša siē *mimo* iti o^t mene...p 114a

...i *mimo* hodeće hulahu...p 117a

1.5. Prilozi nastali od brojeva

Potvrđen je oblik složen od *glavnog broja* i čestice *-krat̃*:

...pušću li emu do · ž̃. *krat̃*...p 71a

...ne g(lago)lju tebe li do · ž̃. *kr(a)t̃(b) n(a)* do · ñ̃. *kr(a)t̃*...p 71a

Lokativ broja *jedan* uz prijedlog *do* potvrđen je u izrazu *po edinom* koji valja tumačiti kao kontinuantu staroslavenskoga *jediñ*, *po jedinomu* što je značilo *jedan za drugim, svi odreda*:

...i skrbeće zělo načese *po edinomъ* g(lago)l(a)ti...p 113a

1.6. Zaključno o priložima

U korpusu koji je poslužio kao reprezentativni uzorak iz *Misala po zakonu rimskoga dvora* najbrojnije su potvrde za priloge izvedene od zamjenica, što je posve u skladu s njihovom prirodom i čestom vezničkom funkcijom koju upitni zamjenički prilozima mogu imati u relativnom značenju. Potvrde za priloge izvedene od imenica, pridjeva, glagola i brojeva nisu mnogobrojne, ali jasno ukazuju na to da je riječ o jezičnom sloju koji se snažno oslanja na crkvenoslavensku tradiciju i u koji elementi narodnog govora prodiru teže nego u ostale.

2. KOMPARATIVNO-ASEVERATIVNE RIJEČI

Ove riječi tradicionalna gramatika tumači kao priloge; međutim, s obzirom na to da ne dolaze uz glagol, jasno je da tvore zasebnu kategoriju (vrstu) riječi kojoj je funkcija izražavanje složenijih stupnjeva komparacije. U *Prvotisku* je potvrđena komparativno-aseverativna riječ *zelo* preuzeta iz crkvenoslavenskoga. Za *veli*, riječ iz narodnog govora, nije iz primjera jasno radi li se o prilogu ili pridjevu. No, i pridjev nadvojbeno svjedoči o postojanju od njega izvedenog priloga.

z(ělo) / zělo / zelo (veoma, vrlo); zanimljivo je istaći da su potvrđena sva tri kronološki povezana lika:

...i progn(ě)va se *z(ělo)*...p 18b

...izvede i na goru visoku *zělo*...p 44a, ...izvede e na goru visoku *zělo*...p 53b

...v'zr(a)dovaš(e) se radostiju velie *zelo*...p 22b

veli

...videv že vetar *veli* protivanъ...p 318b

3. PRIJEDLOZI

Prijedlozi su, kao što im sam naziv kaže, riječi koje se predlažu riječi s kojom su u vezi, te izriču različite odnose među onim što znače imenice ili na što upućuju zamjenice. Kao što je već rečeno u uvodnom dijelu, kao vrstu riječi obilježava ih njihova funkcija izražavanja apstraktnog odnosa orijentiranja u prostoru i vremenu. U *Misalu* su potvrđene dvije riječi koje pripadaju međuprostoru priloga i prijedloga:¹⁵ *mimo* i *niže*, obje u funkciji koja ih određuje kao priloge, te su i obrađeni u poglavlju o priložima.

Potvrđeni su ovi pravi prijedlozi:

¹⁵ To su danas: *blizu, mimo, niže, prije, pored, poslije, širom, usprkos, uprkos, van, više,*...

v_b/v'/va/v/u slaže se u potvrđenim primjerima s akuzativom i lokativom (potvrda za slaganje s genitivom nema):

...*v* (o)no vr(e)me...p 11a, ...*všadaše v* domь...p 22b, ...*běža v*(*b*) ejuptь...p 18b

...*v_b* vitliome ijuděiscěemь...p 22b, ...i v cr(*b*)kvi sedeć(a)...p 24a

Zanimljivo je primijetiti da je uz riječi koje počinju fonemom *v* ili *u* prijedlog *v*, zapisan, gotovo u pravilu, u liku *va*, *v_b* ili *v'*:

...*va* vitpagiju...p106a, ...*va v*(a)sь...p106a, ...*va* umivalnicu...p132a, ...*va v*(i)tlěome...p18b, ...*va* vseh pred(ě)lěh...p18b, ...*v_b* vitliome...p22b, ...*v_b* vladikah...p22b, ...*v_b* ur(a)me...p18b, ...*v_b* vitanii...p3a, ...*v'* vitlěome...p 13b;

ima i nešto iznimaka, poput ovih dvaju primjera:

...*v* višnihь bogu...p 11b, ...*v* vitleomь...p 22b

za:

...kto za drugi svoe...p 357b

na potvrđen uz akuzativ:

...privali kamen(*b*) veli na dvori groba...p 117b, ...kr(*b*)vь ego bodi n(a) n(a)sь i na čediь n(a)š(i)h...p 116b, ...sabraše na nь vsu družbu...p 116b

o potvrđen u najvećem broju primjera uz lokativ, rijetko uz akuzativ:

...r(e)čeno bě imь *o* otročeti semь...p 13b, ...i *o* mantizě moem' metaše žrebyь...p 117a, ...sed(e)ća *o* desnuju sili b(o)žie...p 115a, ...g(lago)lahu se *o* nemь...p 20b

...da ne pritakneši *o* kamenь nogi tvoee...p 44a

Zanimljivi su primjeri upotrebe prijedloga *o* u primjerima u kojima bi se cijeli prijedložni izraz (*o* + lokativ zamjenice ili imenice) mogao zamijeniti *dativom promjenljive riječi* u prijedložnom izrazu:

...i ljudi tvoi uzveselet(*b*) se *o* t(e)be...p 237b,

...i užas(a)hu se vsi slišeće i *o* razumě i *o* o'vetěhь ego...p 24b

po se osim u svom osnovnom značenju javlja i u značenju *iza*, *nakon*:

...hodiše *po* i(su)se o' galilěe...p117b, ...pisaše *po* z(e)mli...p 78a

...izašadše o' grobь *po* vskrsnoveni ego...p 117b, ...*po* trěh dneh vstanu...p 118a, ...i *po* nem iděhu uč(e)nici ego i narodь mnogь...p 89b

Po se javlja i u značenju *u skladu s*:

...*po* obič(a)ju...p 24a, ...*po* rimskoga dvora zakonu...p 236b

Po je potvrđen i u sintagmi koja se i danas upotrebljava u ovcim obliku kao okamenjena fraza,¹⁶ a izražava apstraktno potjecanje:

...muka g(ospod)a n(a)šego is(u)h(rь st)a *po* matěju...p 112a

meju svojim likom potječe iz narodnoga govora:

...pastiri..gl(agola)hu *meju* soboju...p 13b, ...ljubite se *meju* soboju...p 375b

prědь / prěd / predь / pred u prijedložnom izrazu s instrumentalom:

...iděše *prěd* nimi...p 22b, ...*predь* bogomь i č(lově)ki...p 24b *preobrazi se pred* nimi...p 53b, ...staše *prědь* emunomь...p 115b, ... umi ruce *prěd* ljudmi...p 116b, ...kolěna *prěgib*(a)juće *pred* nimь...p 116b

¹⁶ Za razliku od toga, evanđelja počinju stalnom formulom s prijedlogom *o'*, npr. n(a)sl(edovane) s(ve)t(a)go e(van)j(eli)e o' luki (matee, ivana...)

sb / sa / s / š / z u potvrđenim primjerima stoji uz instrumental i znači zajednicu i rjeđe uz genitiv kao odgovor na pitanje odakle?:

...živši prije s mužem...p20b, ...obrētu otroče *sb* m(a)rieju...p 22b, ...bdite sa mnoju...p 113b, ...s oružiem...p 114a, ...z drkolami...p 114a
...vsta s vičere...p 132a

U najvećem broju potvrda oblik *š* stoji ispred instrumentala ličnih zamjenica za treće lice jednine ili množine i neosporno je element živoga narodnog govora:

...i snide *š* nima...p 24b, ...i vséh sućih *š* nim...p 204b, ...narod mnog^ot grada bē *š* neju...p 89b, ...i žrebac *š* neju...p 106a, ...svleše *š* nego rizi ego...p 116b

kb / ka / k u prijedložnom izrazu s dativom:

...pristupae pop *k(l)* oltaru...p237b, ...vратише se *kb* irudu...p 22b, ...pripade *kb* kolenama is(us)ovima...p 204b, ...približi se *k* vratom grada...p89a, ...i pride *ka* uč(e)n(i)kom...p 113b

Zanimljiva je upotreba ovog prijedloga u upravnom i neupravnom govoru; srećemo ga često tamo gdje ga danas nema (mnogobrojnije su ipak potvrde u kojima je izostao):

...reče *k* marii...p 20b, ...reče *k* simunu...p 204b

(...reče emu isus...p 43b, ...reče emu mati ego...p 24b, reče i(su)*sb* uč(enikom) svoim...p 199a)

pri

...*pri* devetoi godini...p 117a (u značenju kad se približio devetoi godini), ...sta *pri* nih...p 11b, ...i ta stočše *pri* ezere...p 204a, ...i vide dva korabalca stoeća *pri* ezerē...p 204a

prēmo / premo u značenju *nasuprot*:

...eže e(s)^t(*l*) *prēmo* v(a)ma...p 106a, ...i druge mariē sedēće *premo* grobu...p 117b

o^t, potvrđen u jako mnogo primjera, često služi za izricanje pripadnosti ili označavanje porijekla:

...vzide že i osip *o^t* galilēe *o^t* grada nazarata...zane bē *o^t* domu i *o^t* obiteli davidovi...p 11b

do kao oznaka granice vremenskog ili prostornog prostiranja:

...i ta bē vdova *do* .o.i.g. lēt...p 20b, ...o^tpušču li emu *do* .ž. krat...p 71a, ...priskrbna e(s)^t(*l*) d(u)ša moē *do* semrti...p 113b

Za potrebe osobitog naglašavanja da je kraj prostiranja ili micanja ispred prijedloga *do* javlja se čestica *daže*:¹⁷

...i be tu *daže do* umrtiē irud(o)va...p 18b, ...i naplniše e *daže do* vrha...p 26a, ...preidem *daže do* vitleoma...p 13b

O^t i *do* stoje kao prijedlozi suprostavljeni po značenju u primjerima:

...načanše *o^t* starac i *do* posljednih...p 78b, ...*o^t* sego ploda loznago *do* toga d(*l*)ne...p 113a, ...ob šestoe...do godini devetoe...p 117a

iz^b / iz / iž / is / z:

¹⁷ lat. usque

...o vsakomь slove ishodećem iz ustь božih...p 44a, ...i b(i)si gl(a)сь iz oblaka reki...p 53b, sućacь izь očese tvoego...p 199b, brvno izь očese tvoego...p 199b, ...is tebe bo izide vladika...p 22b, ...izleзь petь is korabla...p 318b, ...ishodećim že imь z gori...p 53b

Analogno pojavi koju smo uočili kod prijedloga š, uz oblik (genitiv) osobne zamjenice za treće lice javlja se oblik *iž*:

...piite *iž* nee vsi...p 113a

radi se razlikuje od ostalih prijedloga time što dolazi iza riječi na koju se odnosi:

...mnogo bo postrad(a)hь d(a)n(a)сь va sni ego *radi*...p 116a

Od izvedenih prijedloga (nastalih okamenjivanjem kakvog oblika imenice) potvrđen je prijedlog:

vrhu (stari genitiv imenice vrh):

...i vsadiše ego *vrhu* ih...p 106a

Od složenih prijedloga (nastalih iz veza prijedloga i imenice) potvrđeni su:

po srěde / posrede:

...az kršću vodoju *po srěde* že v(a)сь stoitь...p 24a, ...*posrede* moist'ь skul-nihь...p 24a

svrhu (s + vrhu):

...sta *svrhu* ideže be o'roče...p 22b

3.1. Zaključno o prijedlozima

Ako smo za priloge ustanovili da pripadaju jezičnom sloju koji se teže od ostalih mijenja (a razlog tome je u nepromjenljivosti priloga), onda to isto možemo pogotovo ustvrditi za prijedloge koji nepromjenljivosti dodaju i činjenicu da nisu punoznačne riječi. Tako većini prijedloga ne treba objašnjenja o značenju jer je istcvjetno današnjem. Puno je primjera tradicijskog čuvanja jata kao i poluglasa u pozicijama u kojima se u hrvatskom jeziku vokalizirao ili se nalazi tek u pravopisnoj funkciji. Postoji, međutim, i mnogo elemenata koji se sa sigurnošću crpe iz živog govora (prijedlozi š, ž). Osobito su zanimljive i specifične danas nepoznate upotrebe pojedinih prijedloga koje potječu iz staroslavenskog repertoara te izražena briga da se zadnjem (ili jedinom) grafemu u prijedlogu doda vokal ili poluglas ako riječ koja slijedi počinje istim fonemom.

4. VEZNICI

U ovom će se poglavlju obrađivati samo riječi kojima je veznička funkcija jedina i osnovna funkcija.

4.1. Sastavni veznici

i je vrlo čest veznik u potvrdnim rečenicama (bez dvojbe najzastupljeniji u cijelom korpusu):

...oni že poslušavše c(ě)sara *i* idu...p 22b, ...eko po dvoju dnu paska budetъ *i* s(i)нъ č(lovečka)ski predanъ budetъ na raspetie...p 112a, itd.

Veznik *i* vrlo često stoji na početku rečenice povezujući tako rečenice u dinamičku cjelinu:

i b(i)si sućima ima tu isplniše se dni da poroditъ. *i* porodi s(i)нъ svoi edinočedi. *i* plěnami povitъ *i* *i* položi *i* v' šsleh'...p 11b

i egda približi se k vratomъ grada *i* se iznošahu edinočedago sina umrvša materi svoei. *i* ta bě vdova...p 89b

ni...*ni* je potvrđen u niječnim rečenicama:

...aće ti něsi h(ръst)ъ *ni* iliě *ni* pr(o)r(o)къ...p 3a, ...ideže črvi ne ědet *ni* tla tlitъ *ni* tati podkopavajutъ *ni* kradutъ...p 37b

4.2. Rastavni veznici

ili / *ljubo* (oblik *ljubo* je starocrkvenoslavenski oblik):

...uměsteć po dvěma *ili* trěmъ měramъ...p 26a, ...iděže bo dva *ili* tri zberut se va ime moe...p 71a, ...ne vspominai grěh moih g(ospod)i *ljubo* roditelъ moiъ...p 237a

4.3. Suprotni veznici

a:

...ostavi brate da izmu sućacъ izb očese tvoego *a* samъ brvna v' očesi tvoemъ ne vide...p 199b, ...pr(a)v(a)dni bili bi a hule pročee pritču siju g(lago)le...p 211a

na / *neže* (u značenju *nego*; *neže* je crkvenoslavensizam, a oblik *na* po svoj prilici iz narodnoga govora):

...nikomuže ne pověi *na* idi *i* pok(a)ži se...p 27a, ...ne vi me izbraste *na* azъ izbrah vi...p 357b, ...bolše see ljubvi niktože imatъ *neže* da dušu svoju položitъ kto za drugi svoe...p 357b

...ne o edinom hlebi živetъ človek *na* o vsakomъ slove isthodečemъ iz ustъ božih...p 43b, ...ne g(lago)lju tebe li do · ž · kr(a)t(ъ) n(a) do · ņ · kr(a)tъ...p 71a

4.4. Zaključni veznici

ubo u značenju *dakle* nalazi se postpozitivno u pitanju ili rečenici koja sadržava posljedicu ili zaključak, ili poslije umetnute rečenice da se prekinuta misao poveže:

...čto ubo stvoru o^t i(su)sa naricaem(a)go h(rst)a...p 116a, ...čto ubo zlě stvori...p 116a, ...i vpros(i)še da i da k(ь)to ubo iliě li esi ti...p 3a

4.5. Izrični veznici

da je potvrđen u mnoštu primjera:

...vzide že i osipь... da napiš(e)t se s m(a)rieju...p 11b, ...prěiděm daže do vitleoma da vidim sie sl(o)vo...p 13b, ...v'zvěstite mně da i azь šađь poklonju se emu...p 22b

eda u značenju da li:

...eda možeť slěpь slěpa voditi...p 199b, ...eda azь es(a)mь g(ospod)i...p 113a, ...eda azь es(a)mь ravvi.p 113a

4.6. Vremenski veznici

počto (crkvenoslavenski lik) u značenju pošto, nakon što

...i reče emu malověri počto se usumni...p 318a

doiděže / doiže, crkvenoslavizmi u značenju dok:

...i budi tu doid(ě)že reku ti...p 18b, ...i se zvězda juže viděše na vstoce ideše přěd nimi doiže priš(a)dši sta svrhu ideže bě otroče...p 18b

4.7. Uzročni veznici

bo u značenju jer dolazi uvijek u postpozitivnoj poziciji:

...ideže bo dva ili tri zberut se va ime moe tu azь es(a)mь po srěde ih...p 71a, ...i dobrě g(lagolete) esam bo...p 132b, ...strah bo održaše i i vsěh sućih š nim...p 204b, ...rab(ь) bo ne vēst čto tvoritь g(ospod)ь ego...p 357b

zane, crkvenoslavizam u značenju budući da:

...vzide že i osipь o^t galilée o^t grada nazarata v' ijudeju ...zane bě o^t demu i o^t obitěli d(avi)d(o)vi...p 11b

5. ČESTICE (RIJEČCE), UZVICI I POZDRAVI

Ovo su riječi koje svoje mjesto nalaze u gramatici tek zahvaljujući težnji da sve riječi budu podijeljene na vrste, te tako predstavljaju stanovit »ostatak« koji se neminovno javlja kod svih dosadašnjih kriterija podjele. Ni ovaj rad ne čini bitan pomak u objašnjavanju same njihove biti, ali kako je njegova prvenstvena namjera da da prikaz nepromjenljivih riječi u pregledanom korpusu, zadržat će se i na njima, shvaćajući ih kao riječi koje iskazuju stav govornika prema onome o čemu govori, tj. riječi koje se u prvom redu nalaze u funkciji dinamiziratelja pripovijedanja i unošenja subjektivnog stava govornog lica.

U obrađenom korpusu potvrđene su ove čestice:

ne služi za poricanje neke tvrdnje:

...*ne* o edinomъ hlebi živetъ člověk...p 44a, ...*ne* bě ima mĕsta vъ obiteli...p 11b, *ne* boite se...p 11b, itd.

li upotrebljava se kad se želi doznati da li je tvrdnja istinita:

...iliĕ *li* esi ti...p 3a, ...pr(o)r(o)k *li* esi ti...p 3a, ...niktože *li* te ne osudi...p 78b, ...g(ospodi)i ti *li* umieši nozi moi...p 132b

ni za pojačavanje poricanja:

...ne hotĕše *ni* oĉiju svoeju vzvesti n(a) n(e)bo...p 211b

ošĕ u značenju *još*:

...isu(sъ) že *ošĕ* v(a)zъpi gl(a)somъ veliem...p 117b, ...i *ošĕ* emu g(lago)ljuĉu se oblakъ svĕtalъ osiĕe...p 53b, ...ĉto *ošĕ* trebuemъ sv(ĕ)d(ĕ)t(e)lstva...p 115a

paki (pak):

...i *paki* priklon se pisaše po z(e)mli...p 78b, ...i pride *paki* i obrete e sp(e)ĕce...p 114a, ...i vzlegъ *paki* r(e)ĕ imъ...p 132b.

Čestica *paki* (< paky) javlja se u značenju *opet* koje redovito ima staroslavensko *paky*:

...reĉe že emu *paki* i(sus)ъ..., ...*paki* poĕtъ i dĕvl izvede i na goru visoku zĕlo...p 44a

že je vrlo frekventna čestica koja se javlja u funkciji podštapalice, dinamiziratelja pričanja. Že je isprva bio postpozitivna čestica adverbativnog značenja (*pak*, *i*, *a*), a zatim postaje navezak. To je tradicijski element starocrkvenoslavenskog nasljeđa; u našem je jeziku, naime, *že* dalo *re*. U tekstu *Misala* čestica *že* najčešće stoji samostalno, vrlo često se dodaje i drugim riječima ne mijenjajući pritom njihovo značenje. U najvećem broju slučajeva čestica *že* dolazi iza imenske riječi, ali nerijetko i iza glagola:

...pastiri *že* bĕhu...p 11b, ...marie *že* sabljudaše...p 13b, ...oni *že* rĕše...p 22b, ...on *že* vstavъ...p 18b, ...on *že* reĉe...p 24b, mati *že* ego...p 24b

...vzide *že* osipъ...p 11b, ...suĉi *že* v korabli...p 318b, ...glagola *že* i pritĉu imъ...p 199b

U primjeru:

...videvše *že* poznaše o^t sl(o)vese eže r(e)ĉeno bĕ...p 13b

že ima nešto konkretnije značenje, koje bi se moglo opisati kao prvotno njegovo značenje *i*, *te*, *pa*, *pak*; u svakom slučaju ova rečenica ne bi mogla funkcionirati bez njega, što nije slučaj u gornjim primjerima.

Že se također vrlo često nadovezuje na zamjeničke oblike i na priloge: *emuže* p 3a; *egože* p 3a, p 114a, p 116a; *nemže* p 53b; *iže* p 22b, *imže* p 113a, p 20b; *ēže* e 18b, *eže* p 357b, p 106a, p 204b, *niĉesože* p 116a; *nikomuže* p 53b; *nikogože* p 53b; *niktože* p 78b; *niĉtože* p 114b, p 115b, p 116b; *tĕmže* p 236b.

juže (< ju + že) u značenju *još* dao je u našem jeziku *jur*; *juže* je, poput svakog oblika s navezkom *že* tradicijski element crkvenoslavenskog nasljeđa:

...ne*ju*(že) pride godina moĕ...p 26a, ...idi i k tomu *juže* ne sagrĕši...p 78b, ...spite *juže* i poĉivajte...p 114a, ...i dĕvlu *juže* vlezšu v sr(d)ce...p 132a

U *Misalu* je potvrđen i pozdrav *zdravъ*, te usklik *amenъ*:

...*zdrav(b) c(esa)ru ijuděiski...*p 115b, ...*reče zdravъ ravi...*p 114a, ...*am(e)нь g(lago)lju v(a)m...*p 211b, p 71a, p 113a.

6. ZAKLJUČAK

Misal je, poput svih liturgijskih tekstova svog doba pisan hrvatskom redakcijom općeslavenskoga književnog jezika, protkanom tragovima lokalnog govora, koji se npr. dobro očituje u refleksu jata koji je uglavnom *e* i jasno ukazuje na to da je Misal nastao u sjevernočakavskoj ekavskoj regiji. Ipak, nepromjenljive riječi pripadaju sloju koji možda čuva starinu i duže i snažnije od ostalih. Razlog je tome svakako i u činjenici da se u ovom jezičnom sloju mnogi slavenski jezici poklapaju, a svakako i u tome da su te riječi svojom nenametljivom, koordinatorskom funkcijom u tekstu upravo onakve riječi za koje se i može očekivati da će dobro čuvati starockrvenoslavensku tradiciju.

Često, međutim, izbijaju i tregovi lokalnog govora i pravopisa. Evo primjera koji jasno pokazuje slijeđenje izgovora, a potiče i na razmišljanje o ulozi nepromjenljivih riječi u dinamiziranju pripovijedanja, te većoj skrbi u oblikovanju teksta od one koja se uobičajeno podrazumijeva: ...*i š nim narod mnog s oružiem i z drkolami...*

SUMMARY

UNCHANGEABLE WORDS IN »MISAL PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA« OF 1483.

The author analyses the problem of classifying words into word classes and gives a survey of unchangeable words in the oldest printed Croato-Glagolitic book.

Unchangeable words belong to the language layer that preserves ancient traits longer and more powerful than others. A reason for this can be found in the fact that in this layer Slavic languages have many identical items. Also, many traces of the vernacular can be found. The following example clearly shows elements from the vernacular: ...*i š nim narod mnog s oružiem i z drkolami...*